

(1945 óta a csehszlovák levéltárak anyagának összevonásával, átrendezésével az érdemkönyv egyelőre megtalálhatatlan.)

Dehát, így vagy úgy, 1902-ben mégiscsak ismertté vált *A hűtelenhez* egyik hiteles kézírata. Az ember azt gondolná: a következő kiadások sietve korrigálják Havas szövegét. Szó sincs róla. A viszonylag még modernebb, magyarázatos Voinovich-féle kétkötetes Petőfi-kiadás (1922.) azt sem tudja, hogy az Érdemkönyvben már nincs benne a vers. Egy kiadásban ugyan a szokásos „Selmec, 1838” keltezés helyett a pontos dátum áll, ezt azonban vehették a *Napkelet*ből is. Egyébként sem a szövegben, sem a strófa képeben, sem a keltezésben sehol nyoma sincs annak, hogy valaki is tudomásul vette volna akár a *Selmeci Hetilap* közlését (ami még érthető), sem a *Magyar Szalon* kéziratközlését (ami — az 1900-as években — megbocsáthatatlan). *Ma* persze nem lenne méltányos bárki *kortársunknak* is szemrehányást tenni azért, hogy az ezer és ezer Petőfit érintő cikk között elkerülte figyelmét a *Magyar Szalon*nak (Kéry Gyulának) címében semmi újat nem ígérő közlése. Ráadásul a sokkal többet forgatott *Friss nyomon* c. Kéry-könyv (1908) nem közli a fakszimilét. Különösen nem érheti szemrehányás Varjas Bélát, aki már említett (félbe maradt) Petőfi-kiadásában a *Napkelet*, a Gyulai-féle Vegyes Művek és a *Selmeci Hetilap* szövegeinek egybevetésével majdnem betűhíven rekonstruálja *A hűtelenhez* eredeti szövegét, s megadja a keletkezés pontos dátumát is. (Kár viszont, hogy Szeberényit mellőzi, meg hogy itt-ott a diszkiadásokra és Havasra is odafigyel.) Az 1951-gyel kezdődő újabb — és véghez vitt — Petőfi Összes Művei textológiaiilag már nem ilyen sikerült, ott Varjasnak új (és erősen vitatható) textológiai előírásoknak kellett engednie. . .

Befejezésül hadd térjek még ki Petőfi fiatalkori kézírásának egy olyan sajátására, mely napjainkig elnyúló vita tárgya volt¹³: nevezetesen a *c* írásmódjára, mely főleg az 1841 tavaszán-nyarán Petőfi által összeírt kis füzet¹⁴ *Lanc' Versei* vagy *Lant'* Versei címe körül élesedett ki. Ha az itt közölt kéziratra tekintünk, megbizonyosodhatunk róla, hogy: egyrészt a *c*-nek *č* írásmódja (amire már Aszódon van példa¹⁵, s melyben az „ékezet” nem ék vagy vesző alakú, inkább kis félkör, sőt olykor kis 3-ra emlékeztet) 1838 őszén, Selmecen is felbukkan Petőfinél; de másrészt Aszódon sem, Selmecen sem, később sem következetesen. A Szeberényi-től búcsúzó vers (1839. jan. 19.) alatt csak „Selmecz” olvasható¹⁶, az 1841. ápr. 17-én Neumann Károly emlékkönyvébe írt sorok alatt „Selmecz”¹⁷, s ez a következetlenség figyelhető meg a *Lanc' Verseiben* meg az ún. Neumann-féle füzetbe 1841. szeptember-októberben leírt négy vers esetében is¹⁸. Legtovább a *cs* írásmódjában marad fenn (de már csak a *c* fölé tett „accent grave” formájában: szerencse). Talán ennek is szerepe volt a Petrovics — Petrovich cserében, mert ez utóbbi formában sehol nincs *č*. Fontos mármint, hogy ez a *c* írásmód Petőfinél 1841 végén, Pápara kerülése után teljesen eltűnik, s ez a körülmény fontos datálási szempont lehet. Hogy mi lehet az eredete a *č* ilyen írásmódjának, egyelőre csak sejthető. Valószínűleg egy-egy tájegység *iskolai gyakorlatában* gyökeredzik: Aszódon, Selmecen (úgy látszik: Pozsonyban is) megvan, Pápan nincs. E kérdés végleges eldöntéséhez azonban alaposan meg kellene nézni Petőfi aszódi, selmeci iskolatársainak, illetve az emlegetett iskolának gyakorlatát. Az óvatosság nem árt, én például Erdélyi János egy kéziratában felfedezni vélem ezt a *cs*-t, T. Erdélyi Ilona azonban úgy tájékozott, hogy sem a sárospataki, sem az eperjesi iskolát végzetek kézírásában nem fordul elő e korban ez az írásmód.

Bényei Miklós

EÖTVÖS JÓZSEF ISMERETLEN KÉZIRATOS FELJEGYZÉSEI

1965 nyarán került egy helyre Eötvös József közel 2000 kötetes könyvgyűjteménye. A korántsem teljes hagyatékot addig két könyvtárban őrizték: az Eötvös Kollégium tulajdonában volt a nagyobbik rész — erről a kutatók is tudtak, de feltárását senki sem végezte el. A kisebbik, de roppant értékes — zömmel történelmi művek! — hagyaték a Műszaki Egyetem Könyvtáráé volt, szinte teljesen elzárva a kutatók elől. Irodalom- és könyvtártörténeti szempontból egyaránt fontos volt, hogy egyúttel kerüljön a gyűjtemény. Az Irodalomtörténeti Intézet lett az otthona.

A könyvtár a tartalmi értékeken kívül más meglepetéssel is szolgált. A könyvek rendezése, forgatása közben derült ki, hogy egyik-másik kötet üres védőlapjait Eötvös József jegyzetelésre használta fel. Ezek a kéziratok feljegyzések többnyire függetlenek az illető könyv

¹³ L. H. TÖRÖS GYÖRGY: Petrovictól Petőfiig. ItK 1963. 598–599.

¹⁴ OSzK PE 87.

¹⁵ Petőfi Össz. Műv. VII. köt. 1964. 592.

¹⁶ OSzK PE 92.

¹⁷ OSzK PE 89.

¹⁸ OSzK PE 88.

tartalmától. Mind ez ideig ismeretlenek voltak, s szerzőjük személye, valamint tartalmuk megkívánja, hogy közzétegyük őket. A közlésnél a kronológiai és tematikai elrendezés összeegyeztetését kíséreljük meg. Az egyes feljegyzéseket arab számozással láttuk el.

7. Niebuhr: Römische Geschichte (1–3. köt. Berlin, 1828–1832.) — az 1. kötet hátsó védőlapján egy verstöredék található. Az írásmódból és a vers hangneméből ítélve, feltehetően az 1830-as évek elején írta Eötvös.

ceruzával:

Isten hozott daru csapat
Tavasznak hirnöke.

Mert jól tudom mi jót jelent
Hogy végre eljövél
A fák kifognak hajtani
Elmult a gyáva tél.

Az talán mondaná nekem
[egy szó kitörölve] éljek én
Ahol még virágzás vár rám
[egy szó kitörölve] föld körén

tintával:

Boldog madár természeted
Mutatja utadat
Hogy mindenütt tavaszt találj
Mindég virágokat

S mint száraz lomb a' tér felett
Emlék marad a [áthúзва] remény helyet?

A védőlap másik oldalán egy tintával írt strófa:

Im hosszú tél uralkodik
Ez árva sziv felett
Mi szép csodat tehetne egy
Meleg tekinteted

2. Reiff, H. C.: Geschichte der Römischen Bürgerkriege vom Anfange der Gracchischen Umruhen bis zur Alleinherrschaft des Augustus. (1–2. köt. Berlin, Stettin, 1825.) — 2. kötet előzéklapjának első oldalán egy ceruzával írt drámatöredék:

Claud Hol van Tiber
Cor A forumon mi történt
Caj Bátyám elé adá javaslatát
S most csak nem az egész comitiumtól
Kisérve visszatér [áthúзва] jön haza

Eötvös hosszabb időn át foglalkozott az ókori történelemmel. Dramatervét még 1847-ben sem adta fel, hisz ekkor írta Kemény Zsigmond egyik levelében: „Eötvös egy ókorbéli szomorújátékhoz kezd.”¹ — Lehetséges, hogy ennek a tragédiának előzetes, a könyv olvasása által ihletett töredéke a fenti feljegyzés.

3. Wachsmuth, Wilhelm: Europäische Sittengeschichte ... (1–5. köt. Leipzig, 1831–1839.) — az 1. kötet kötéstáblájának belső oldalán ceruzával:

Hiszek szavaidnak de mégis
Mégis elveid
Uram meghalt
Hát telyesedett mit mondék.

Feltehetően ez is drámatöredék — az írás formája szerint a korai, 30-as évekből.

¹ L. Kemény Zsigmond levele B. Jósika Miklóshoz, 1847. május 11-én. — Közli SZÁDECZKY BÉLA: Magyar írók levelei B. Jósika Miklóshoz. ItK 1909. 477.

4. Clarendon, Edward: The history of the rebellion and civil wars in England begun in the year 1641. (1–12. köt. Basil, 1798.) – a 3. kötet hátsó védőlapján ceruzával:

A szin ellenem szólt
Volt egy idő hol Dárdayné által vonzódba
érezem hol őt szerettem.

A rövid feljegyzés *A nővérek* c. regény egyik vázlata, tehát 1855–56 körül íródott. A végső fogalmazásban így módosult Káldory és Margit párbeszéde:

„De ha a szin ellenem szól is — —
— A szin! S ön tagadhatja? — —

Én nem tagadok semmit. Szerettem Dárdaynét, azaz gondolám, hogy szeretem, mielőtt veled találkoztam, azon érzést, mely e nevet érdemli, ismerni tanulta.”²

5. Clarendon fenti könyvének 3. kötetében, a regénytöredék alatt négy gondolat, reflexió van — mindegyik áthúzva Eötvös József által. Mivel *A nővérek* egyik részletével együtt vannak, feltehető, hogy ezeket is az 50-es évek derekán írta.

Ne higyen senki oly gondolatoknak melyeknek szive ellentmond.³

Vannak emberek kiknek nyugalma még elég ha nem félnek, de vannak 's pedig többségben kiknek remélni kell.

A tengeren látkörünk ép oly kevésé határtalan mint máshol, csakhogy a határokat észre sem vesszük.

A hithez erő is kell.

6. Clarendon fenti könyvének 1. kötetében az előzéklapon egy aforizma van:

Költőileg szép, csak oly gondolat, mely a kedélyre hat.

7. Clarendon fenti könyvének 3. kötetében, az előzéklapon ceruzával ezt írta Eötvös:

Mert ez az ok melyért mi egy ily társaságnak létesítését meg eszközöltük volna még azon esetben is ha K. iránti kegyelet ezt kötelességünké nem teszi.

Valószínűleg az 1860–61-ben újjászervezett Kisfaludy Társasággal kapcsolatban írta e sorokat.

8. Clarendon könyvének 4. kötetében, az előzéklapon:

Nagy események félbeszakították e' társaság tevékenységét. Midőn minden mi nemzetiségünk kiművelését tárgyaza romokba dőlt a Kisfaludy társaság sem álhatott fen 's midőn több mint tíz év után ismét munkássághoz fogunk, talán azon kétely támad sokakban, valjon nem jobb nem czélszerűbb volna e ha ezt nem tesszük. —

Komoly napokban valánk, s talán még komolyabb napoknak megyünk elébe, amit szenvedénk 's éreznünk nagyobb mint hogy azt dalokban kifejezhessük, 's korunk más tevékenységét igényel mint az aestetika. —

Mi másképp vélekedtünk s ami minket erre birt azon kegyeleten kívül, melyel Kisfaludy-nak tartozunk 's azon meggyőződés vala, hogy bár mi komoly a kor társaságunknak most ép oly fontos feladása van sőt hogy az fontosabb most mint talán valaha volt.

Prozainak nevezzük korunkat. —

Én másképp vélekedem.

Az irodalomnak soha nagyobb befolyása nem volt.

S ha ez így van nem fekszik e kettősen érdekünkben hogy az feladásának megfelelően főképp ha azon irányt tekintjük melyet az irodalom egyes országokban vesz.

A francia irodalom.

Ez azon feladás melyet magunknak kitűztünk.

² L. Eötvös József: *A nővérek*. Bp., 1902. 448.

³ Ez az aforizma, némileg módosítva a *Gondolatok* 1865-ös kiadásának mottója: „Ne higj oly gondolatnak, melynek szived ellentmond.”

Mivelni irodalmunkat hogy az nemes kifejezése legyen azon érzelmeknek melyek e nemzetet eltöltik.

Visszhangja legtisztább inspiratioinak.

Méltó a nemzethez.

Mennyire fogunk megfelelni a feladásnak.

Mindenek előtt azon hatalomtól függ, mely valamint más korban ugy ebben megfogja adni a nemzetnek azon erőket melyre szüksége vagon de ez után a' részvétől melyet találunk.

Mi csak azt ígérhetjük, hogy áthatva feladásunk fontosságáról részünkről el nem fogunk semmit mulasztani hogy annak eleget tegyünk.

A fenti beszédvázlat alapján mondta el elnöki megnyitóját Eötvös József a Kísfaludy Társaság 1862. február 6-i Közgyűlésén.⁴

9. Clarendon fenti könyvének 4. kötetében, a hátsó védőlapon szintén az előző megnyitói beszéd vázlata van. Feltehetően korábbi, mert rövidebb és jobban eltér az elmondottaktól.

Nagy időszakon mentünk keresztül, 's ha végre megkezdjük munkásságunkat, teszük azért mert az okok melyek a társaság keletkezését egykor kívánatosá tevék most is léteznek sőt nagyobb mértékben.

Az irodalomnak befolyása. *Rossz befolyása.* [áthúзва] Ha valaha szükséges volt az irodalmat vezetni most az. Új vezetés hiányának rossz következése. Hazai irodalmunk. — Megóvja a sülyedéstől a hazafiság. De a veszélyek. Szükségeink. Az olvasó közönség. A német irok fordítása. Az irodalmi szellem. Nekünk ugy látszott hogy ez csak társaság által eszközölhető. A közönségtől függ mily részét teljesíthetjük.

10. Clarendon fenti könyvének 4. kötetében, a hátsó védőlapon, együtt a fenti beszédvázlattal — tehát feltehetően ezek is 1861 körül íródtak — két államtudományi gondolat:

Ha az állomány nem felel meg feladásának ez akkor történik ha az emberek szabadság helyett kényuralmat keresnek.

Valahányszor az emberek az államtól többet követelnek biztosságánál, ez mindég vagy a' köz vagy legalább egyes osztályok elnyomásához vezet.

11. Clarendon fenti könyvének 5. kötetében, az előzéklapon másfél oldalas ceruzás feljegyzés. Néhány szó már elmosódott, olvashatatlan.

'S nézetem szerint saját hazánk alkotmányos ügye az egész világ alkotmányos ügyével válthatatlan kapcsolatban áll, 's ha azon közdelemben melybe europa népei most alkotmányosságokért 's nemzetiségükért küzdenek egy legyőzetik bizonyosan kárt szenvedünk mi is. — Barátom szavai nagy hatást tettek reám. — *Részint — sokat — tartok béléltásáról, — részint [áthúзва]* Részint magam is ugy vagyok meggyőződve hogy ha ... (olvashatatlan szó) állapotjainkban melyekben még csak várjuk hogy a vizes és száraz részek egymástól elváljanak midőn valamely száraz rész kiválik egyszersmint a vizek is tisztulnak. — *Újra kezembé vehém hát a Notát s újra gondolkozni kezdék [áthúзва]* — részint maga a hivatalos okmány melyet újabb elolvasás (?) ... [olvashatatlan szó] igazolni látszott barátom nézeteit.

Nem tudom az én hibám e vagy a diplomatia ... [olvashatatlan szó] érdeme hogy mentül többször olvasom annál kevesebbet találok benne, egy valóban jó diplomatiiai nota olyan mint valóban zavaros viz mely ha belenézünk nem reflectálja képünket 's nem enged semit látni keresztül csak folyik. — Ez történt velem most is.

A Nota. —

És még is! ha a dolgot közelebbről tekintjük a ... [olvashatatlan szó] folyik e *pour ou contre* [E. J. által aláhúзва] s ezt mondhatjuk e Notarol is.?

Megengedem hogy a kérdést nem fejtette meg hogy benne senki megoldást nem láthat.

Megengedem hogy az nem is czéloztatott.

De ha a kérdés nem oldatott meg egy bizonyos hogy az felállított, s ez a Nota első nagy érdeme.

A második az hogy ezt tette az alakban melyben azt mellőzni vagy háttérbe szorítani többé nem lehet.

A harmadik végre az, hogy midőn kimondja, hogy — midőn elismeri — (???)

⁴ Eötvös József: Beszédék. 1. közt. Bp., 1902. 250—258.

Azon elveket állítja fel, melyeket megengednek azok kik a Notát Berlinben tárgyaltak minden követelésükben alkalmazni nem akarják, de melyek végre alkalmaztatni fognak mert a német kérdés csak azon elvek alapján oldható meg.

A feljegyzés valószínűleg egy országgyűlési beszéd vagy egy hírlapi cikk vázlata, fogalmazványa. Valamelyik diplomáciai jegyzékkel foglalkozik. A beszéd vagy cikk elmondására, illetve megjelentetésére nem került sor, valószínűleg azért húzta át az egész feljegyzést Eötvös.

12. Nagy Frigyes: Oeuvres historiques. (1–4. köt. Leipzig–Páris, 1830.) – az 1. kötet hátsó védőlapján ceruzával írt gondolatok, utólag áthúzva:

Nagy népmozgalmak többnyire hasznára vannak, Mint a' vész termékenyebbé teszi az erdőt magokat hord szét de jaj az egyesnek mint a' fa melyet a' vész kitört.

Igy volt . . . [olvashatatlan szó]

Minden ember legnagyobb szerencsétlensége ha választás vagy sorsok által oly helyzetbe kerülnek melyet jellemek el nem bír. A jámbor ember nagy dicsőséget is kívánt, egy kis . . . (elmosódott, olvashatatlan szó), egy . . . . . (két olvashatatlan szó) kielégíthet, 's mert egy világtörténet eszközüvé választatik egy arany helyet . . . (olvashatatlan szó) arany halom, melyet fel nem emelhet.

Elfelejté hogy mihent valamit jónak nem tartunk tőle el kell válnunk mert nem tudjuk soha a' visszatérés meddig fog hatalmunkban állani.

Épen gyenge embereknél támadnak a legmagasabb feltételek leghamarább.

Az írás formájából és a tartalomból ítélve ezek az aforizmák 1849 után íródtak.

13. Hagen, Karl: Der Geist der Reformation und seine Gegensätze. (1–2. köt. Erlangen, 1843–44.) – a 2. kötet hátsó védőlapján egy ceruzával írt aforizma:

Nagy nemzetek csak ott teremnek, hol a mult nagy férfiak vetését hintette el.⁵

14. Eichhorn, J. G.: Allgemeine Geschichte der Cultur und Litteratur des neueren Europa. (1–2. köt. Göttingen, 1796.) – a 2. kötet előzéklapján ceruzával:

A megye rosz garantia

Gyakorlata szükségkép a' kormányali surlódásokhoz vezet.

Haladásunk rendet igényel.

Vitatható, hogy mikori feljegyzés ez. Valószínűbb, hogy a 40-es évek politikai harcának kapcsán született. Elképzelhető azonban az is, hogy a kiegyezés körüli tárgyalások problematikájához kapcsolódik.

15. Selections from the Edinburgh Review (1–6. köt. Paris, 1835–36.) – az 5. kötet hátsó védőlapján ceruzával:

we should wish kings never forget and their subjects seldom to remember.

Az angol nyelvű aforizma lehet idézet is, de lehet Eötvös reflexiója is. Hevenyészett fordítása: „Azt kívánjuk a királyoknak, hogy sosem feledjenek, az alattvalóiknak pedig, hogy ritkán emlékezzenek.”

16. Cicero sämmtliche Briefe. Ürst. Wieland. (1–7. köt. Wien, 1813.) – a 3. kötet előzéklapján ceruzával néhány gondolat:

Nincs semmi tökéletesen új a világon, de nincs is semmi egészen ó, s ki tökéletes restauratoria vár ép olly balgatag mint az ki egy tökéletes restauratioba' bizik. –

A nagy világ nem halaadatos de nem is engesztelhetetlen, 's ki nyitott termeket tart 's páratlan szakáccsal bír, könnyen kibékül vele.

Mi az egészben szomorú az hogy ezen állás a hon viszonyira is befolyással volt. –

⁵ E gondolat máskor is foglalkoztatta Eötvöst, mert naplójába szinte szóserint ezt jegyezte be 1864. október 20-án: „Nagy nemzetek csak ott teremnek, hol az istenség nagy férfiak vetését hintette el.” – Eötvös József: Naplójegyzetek. – Gondolatok. Bp., 1941. 75.

17. Gibbon: The history of the decline and fall of the Roman Empire. (1–8. köt. Paris, 1840.) – a 3. kötet (fűzött) hátsó borítólapján ceruzával irt államtudományi gondolat: Ha a legnépszerűbb vagy [áthúzza] bölcsőbb ember állam szervezetet készít, mely a legnépszerűbbnek látszik a tapasztalás mutatja, hogy az a várakozásnak soha sem felel meg. Ennek oka az mert az emberek kiknek számára az alkotmány készült nem jogászok. – Oly alkotmányokban melyeket századokon át a nép maga készít magának sok ferdeség van tág tére a rosz indulatok 's hajlamok küzdelmének, de ép ilyen kell az embereknek.

18. Lindner, G. A.: Ideen zur Psychologie der Gesellschaft als Grundlage der Socialwissenschaft. Wien, 1871. – a hátsó védőlapon feljegyzés:

Az ember nem szabad, de szabaddá válhatik.

Minden bizonnyal ez a gondolat volt Eötvös József utolsó írása. A könyvet a szerző küldte ajándékba – ajánlással – 1871 januárjában. Eötvös beleolvasott – aláhúzásai bizonnyítják –, s valószínűleg az olvasottak hatására jegyezte fel a rövid aforizmát.

19. Vehse, C. E.: Die Weltgeschichte aus dem Standpunkte der Cultur und der nationalen Charakteristik. (1–2. köt. Dresden, 1842.) – az 1. kötet 110–111. oldalai között egy papírcsíkron Eötvös történelmi vázlatra. A könyv alapján, de egyéb olvasmányait is felhasználva, saját szempontjai szerint csoportosítva, kiemelve a tényeket a középkor történetének vázlatát írta le. Feltehetően azon előtanulmányok egyike, amelyeket a keresztény civilizáció történetéhez végezett.

A. Népvándorlás s a monotheismus csírája.

I. A kereszténység szabadsága.

II. Népvándorlás: 1. Német szövetség / 2. Theodosius; népvánd. a róm. bir. / 3. westgotok, burgundok, vandalok / 4. Attila / 5. A nyugoti birod. + / 6. Theodorik. / A frankok. Pipinig/752 / 8. anglosaxok az V-től 600.

III. Byzanti birodalom / 1. Justinian / 2. Longobardok 568–786 / mig catholicusok lesznek, az arianok / 3. byzanti képtörök.

IV. Arabok. Mahomed, Kalifat. – a kalifák ... / [olvashatatlan szó] bukásáig. – 1258. / b., spanyolország[!] virágzása / a., arab miveltség

B., Középkor

I. Karolingok kora: 1. Kis Pipin / 2. N. Károly. Koronázása / 3. A frank birod. feloszlása, 814. / 4. Kereszt. egyház. A pápai / hatalom növekedése. Nagy Gregor. / 5. hűbér szerkezet II. Normannok és danok / 1. Anglia Vilmos utáni 1187 / 2. Normannok Italiában / 3. Island és Oroszors.

III. Német–római császárság / uralma / 1. Szász császári ház (919–1024) / 2. Keleti frank ház (1024–1124) / a., német viszonyok / b., középkori miveltség

IV. Egyházi, pápaság uralma a kereszties háborúk alatt / 1. Első kereszties had (1096–1099) / a., keleti világ A. Byzanti / B. Mahomed. / b., Jerusalemi keresztény / c., lovagrendek / 2. Hohenstaufok 1138–1252 / a., III. Konrad. Guelfek és ghibellinek. / II. Kereszties háború / b. Barbarossa I. Fridrik. – III. Kereszties had. / c., A pápaság tetőpontja s harcban a császársággal; hierarchia; barusok, scholasticismus. III. Ince – IV. V. Kereszties had. Guelfek és ghibellinek. / A hohenstaufok bukása. / Mongolok. / 3. A kereszties háborúk eredményei / Leventeség városok növekvése / egyház hatalma / albigensek. Német Lovagok. / Miveltség ekkor.

V. Hűbéri uralom bukása, s az egyház elhajulása / 1. Interregnum (1250–1273 / 2. Habsburgok alapít / helvét szabadság / 3. Luxemburgi és bajor fejd. ház / a., VII. Henrik / Dante, Petrarca, Boccaccio / b., Bajor Lajos, a pápai hat. súlyedése. / Templomos rend eltörlése. Ludwig vége. / mysticusok. / c., IV. Károly és Wenzel (1400) / d., Zsigmond császár egyházi ok / hussiták / 4. III. Fridrik és I. Miksa

VI. A többi európai tartományok a középkorban / 1. Frankorsz. és Anglia / veszekedéseik / 2. Italia, közép, felső, alsó / 3. Spanyolorsz. (1521) / 4. Neuburgundisches Reich. / 5. Skandinavia. / Dania, Svétia, Norveg. / 6. Magyarorsz. / 7. Lengyeló. 1572 / 8. Oroszorsz. Ruriktól – 1598. / 9. Ottmán birod. 1299–1571.

A papírcsík második oldalán, felül áthúzza:

a nyugoti birod. bukása / Theodorik, az ostgotok (277) / frankok, Pipinig / anglosaxok